

L'Aloer Odesind, el seu fill Sunifred i la «via pecoraria» entre el Congost i la Calma. Notes sobre camins, dominis i senyors ramaders al Montseny al primer terç del segle XI

JAUME OLIVER I BRUY

*Odesind, his son Sunifred and the sheep track between the Congost
and the Calma. Notes on roads, domains and livestock farmers
in the Montseny in the first third of the 11th century*

La troballa en un arxiu patrimonial d'un pergami inèdit permet localitzar un camí ramader especialitzat de l'any 1035 i, mitjançant la identificació dels seus protagonistes i dels llocs que s'hi esmenten, dreçar un panorama sobre l'activitat ramadera al Montseny occidental entre els segles X-XI i, més en general, les transformacions relacionades amb el procés de feudalització. En aquest procés, la ramaderia sembla tenir un paper fonamental, des de la primerenca ocupació i apropiació dels espais vacants al les falde i cims del Montseny fins a l'aparició de documents que contenen esments de camins especialitzats i permeten identificar nissagues senyorials dedicades a la ramaderia.

Paraules clau: pergami inèdit, camí ramader, feudalització.

The discovery of an unpublished parchment in a private archive makes it possible to locate a specialized livestock trail from the year 1035 and, through the identification of its central figures and places, draw up a panorama of livestock farming in the Montseny massif between the 10th-11th centuries and, more generally, the transformations related to the feudalization process. In this process, livestock seems to play a fundamental role, from the early occupation and appropriation of the vacant spaces on the slopes and summits of the Montseny to the appearance of documents with mentions of specialized livestock trails that allow us to identify lordly lineages dedicated to this activity.

Keywords: Unpublished parchment, livestock trail, feudalization

INTRODUCCIÓ

Els arxius patrimonials catalans constitueixen una bona part de la riquesa documental del nostre país que, en bona part, roman desconeguda. Per aquest raó, no és estrany trobar, quan s'accedeix a aquests fons documentals, informacions que fins aleshores han romàs inèdites i que, de sobte, contribueixen a millorar el nostre coneixement del passat en un àmbit local determinat. Aquest és el cas del document objecte d'aquest article. Es tracta d'un pergamí inèdit de l'any 1035, procedent de l'arxiu patrimonial del mas Castellar de Valldaneu (Sant Martí de Centelles), que conté una referència a un camí ramader especialitzat.¹

LA «VIA PECORARIA» DEL CONGOST A LA CALMA

La «*via pecoraria*», això és, el camí ramader o, més acuradament, camí de les ovelles, es documenta l'any 1035 com afrontació d'una heretat venuda per Duran i la seva dona Trasegonça a Sunifred. L'heretat es trobava al vessant que des de la vall del Congost s'enfila al turó de Tagamanent (1055 m) per la Serra Madrona, per la serra de la qual discorre actualment el GR-5. És probable, de fet, que aquest mateix sigui el camí d'ovelles del primer terç del segle XI i que és esmentat en altres documents com la «*strada qui pergit a Tagamanente*».² Aquest camí encara té un ús ramader ben entrat el segle XVI. L'any 1563, el fan servir les ovelles que motiven un bescanvi de drets de pas entre la riba dreta del Congost a l'Abella i els masos Serres i Vila d'Aiguafreda a la riba esquerra; i el 1568, les ovelles també obliguen a una concòrdia entre els masos Vila d'Aiguafreda i Montcau de Tagamanent pel pas de bestiar per les terres del primer.³

L'esment d'un camí especialitzat en el pas d'un tipus de bestiar concret és de gran interès en dates reculades, ja que és indicador d'una activitat ramadera organitzada, eventualment amb un volum gran de bestiar circulant, que requereix l'existència de camins propis que, simultàniament, assegurin el desplaçament ràpid dels animals i separin aquests dels camps de conreu i de les zones de residència adjacents. El Montseny s'afegeix, doncs, a camins

1 Arxiu patrimonial del mas Castellar de Sant Martí de Centelles, perg. 1. Agraïixo a Josep Castellar i Ferran Castellar haver-me facilitat l'accés a aquest pergamí. La troballa i aquest article s'han fet en el marc de dos projectes de recerca dels quals formo part: «Órdenes agrarios y conquistas ibéricas (siglos XII-XVI)- Estudios comparativos» (IP: Helena Kirchner & Fèlix Retamero, UAB) i «PastMont-Pastoralisme i explotació del medi natural al Montseny occidental en la transició de l'Antiguitat al món Medieval» (IP: Abel Gallego & Valentina Pescini, ICAC).

2 CDADC, docs. 64, 101, anys 1023-1034.

3 Arxiu patrimonial Vila de l'Abella (Sant Martí de Centelles), pergs. 75, 78. Agraïixo a Francesc de Rocafiguera, arxiver de la ciutat de Vic, les facilitats per consultar en el seu moment aquest fons particular.

ramaders especialitzats primerencs, com és el cas, per exemple, de la «via cavalari» documentada a la Ribagorça l'any 996, en aquell cas vinculada a una ramaderia equina,⁴ i que al mateix Montseny de ponent podria tenir un paral·lelisme a Monteugues («*Monte Egues*», «*Monte de Eguas*», anys 1021-1031; OLIVER, 2000: 39. L'antiguitat d'aquesta activitat ramadera pot remuntar-se a segles enrere en el moment que apareix documentada per escrit a través de l'esment de la «via pecoraria»; si més no, l'arqueologia ho comença a desvetllar en un indret montsenyenc ben proper com el jaciment d'Aiguafreda de Dalt. Sant Martí d'Aiguafreda de Dalt compta amb una ocupació documentada arqueològicament des dels segles VI-VII (GOMEZ *et al.*, 2017), i, entre els trets més característics del jaciment, es troba l'abundància de restes òssies detectades en l'excavació parcial del conjunt monumental, amb un total de 2534 espècimens identificats, amb preponderància d'oví-cabrum (76.2 %), seguit de porcí (19.69 %) i vacum (2,49 %), corresponents a estrats arqueològics dels segles VI-VII (GALLEGO & COLOMINAS & PALET, 2022). Cal afegir que el jaciment es troba en el recorregut del camí que des de la cruïlla de la Llobeta, a la vall del Congost («*ad ipsas estrades*», any 1243),⁵ a l'entorn de la qual es van trobar un remarcable conjunt de mil·liaris dels segles II-III (MENÉNDEZ & MOLIST, 2002), remuntava el vessant sud de la vall de Martinet («*ipso martinet*») fins a l'església; tant aquesta vall com el camí que condueix fins a l'actual jaciment, que aleshores incloïa un petit assentament camperol que prenia el nom de l'església («*ipso semitario que discurrit ad Kannes et de ipso semitario ad fontem villarizello Sancti Martini*»), es documenten l'any 898.⁶ El 1063, l'església de Sant Martí rep dues ovelles («*a Sancti Martini besties II minutas*»), quatre el seu rector i altres sis més un porc per almoïna dels pobres pel testament de Xinverga, una magnat local sens dubte ramadera, que té un fill anomenat Sunifred «*Boverii*» –un apel·latiu indicador de l'ofici-, un altre anomenat Guifré que rep tres ovelles més o un altre, dit Sunifred, als qual deixa «*ipsa lana*».⁷

Cal recordar aquí que la vall del Congost es documenta etnogràficament com a corredor entre Osona i el Vallès per la variant del camí ramader d'Àlpens que des de Sant Bartomeu del Grau baixava en direcció al Vallès (MIRALLES *et al.*, 2002: 63). Al final d'aquest recorregut, a la plana

4 CCIII, doc. 316. Seria interessant resseguir aquests esments de camins especialitzats en un tipus de bestiar en la documentació escrita, ja que, juntament amb els resultats de l'arqueologia dels llocs ramaders, són el desllorigador per determinar l'antiguitat de la transhumància, molt difícil amb el simple concurs de les referències etnogràfiques i els esments textuais genèrics a camins.

5 Arxiu Episcopal de Vic, Arxiu Parroquial de Santa Coloma de Centeles, perg. 4.

6 CCIV, doc. 37.

7 DA, doc. 10.

al·luvial del Congost a la Garriga, s'han localitzat documentalment i arqueològicament una pastura inundada i un estany freqüentat pel bestiar des dels anys centrals de l'Edat Mitjana (GARCIA & OLIVER, 2015). Etnografia, textos i arqueologia, doncs, convergeixen en la identificació del Montseny de ponent com un espai, no únicament però sí innegablement, ramader des de la Tardoantiguitat.

EL DOMINI RAMADER DE L'ALOER ODESIND I EL SEU FILL SUNIFRED

El Sunifred que l'any 1035 adquireix el domini arran de la «*via pecoraria*» és el fill de l'aloer Odesind que fa testament l'any 1007 i d'Ermetruit que testa, al seu torn, el 1026; d'aquesta última n'he publicat jo mateix el testament (Oliver, 2018). Possiblement, Odesind és el jutge que l'any 979 dirimeix la possessió del castell de Maïans al Bages entre la nissaga del vicari Unifred i el monestir de Sant Benet de Bages («*quod nos hordinavit vel roboravit Odesindo iudice cum ceteris aliis nobilis iudices*»)⁸. Llavors, també pot ser l'«*Audesindo iudice*» que el 987 té una vinya a Monterols, al terme de Barcelona, i el 993 ven uns alous entre Barberà del Vallès i Cerdanyola, i té («*Odesindo iudice*») a Castellar del Vallès, on el 997 ell mateix dóna al monestir de Sant Cugat un alou.⁹ La seva presència al Montseny es documenta el 990, quan compra amb la esposa Ermetruit al comte Borrell II el gran domini de la rodalia de Sant Cebrià de la Móra («*villa Mora*») a Tagamanent.¹⁰ Centrada a la «*serra que dicunt de Alarigo*», l'actual Serra d'Alaric entre el Coll Formic («*collum que dicunt Collo Formici*», any 908) i la Teularia, tot seguint la «*estrada qui vadit a Tagamanente*» a través del Pla de la Calma, aquesta compra es complementa l'any 998 per una altra al mateix «*locum que dicitur in ipso collo de Alarigo*», en aquest cas a uns particulars.¹¹ Ens trobem en un moment de reorganització del domini comtal al Montseny de ponent, on el castell de Tagamanent s'ha esmentat l'any 945 i la parròquia de Santa Maria adossada a la mateixa fortalesa («*Sancta Maria de Tagamanente*») l'any 993 en el testament del mateix comte Borrell II que fa la venda a Odesind del 990 (OLIVER, 2003a: 35). En aquest desplaçament geogràfic dels centres de poder a iniciativa comtal, els centres antics com la «*villa Mora*» són moneda de canvi per nuar fidelitats les aristocràcies locals, com Odesind.

El nom original germànic de la Serra d'Alaric ja és a finals del segle X un simple topònim («*que dicunt*»). Tanmateix, pot remetre al possessor original d'un

8 CCIV, doc. 1283.

9 DCB, doc. 172; AASA, doc. 7; CSCV, docs. 294, 325.

10 CCIV, doc. 924; CCIV, doc. 1587.

11 CSCV, doc. 2, any 908; CDADC, doc. 23.

«fundus» o «villa» especialitzat en l'explotació dels recursos muntanyencs. Aquests són ben diversos, com ho mostren tant la composició de la venda de l'any 990 amb bosc, turons, les aigües, molins («*ipsos mulnars*») i un grup de «casas» amb les seves terres i vinyes, com l'explotació ramadera del Pla de la Calma, verificada pel propi topònim referent a pastures estiuenques poc aptes pel conreu agrícola («*ad ipsa Calme que dicitur ad Area Mala*», anys 1038-1078)¹², la recerca documental (OLIVER, 2003a: 143-145) i paleopaisatgística (GARCIA, 2014). Eventualment, Alaric també pot haver estat un dels «*hispani*» que el 862 ja han colonitzat l vessant sud del massís fins «*in summo Montesigno*», juntament amb els «*servi*» que amb el seu treball han incorporat al domini reial, entre d'altres, «*cultis et incultis, pratis, pascuis*» (CCII: 358). Ambdós grups de pioners són recordats el 878 («*hispanis vel servis [...] de heremo traxerunt*») en un document que esmenta el lloc de Cerdans, al vessant nord de les Agudes («*de meridie in ipsas Agudes*») i que, tanmateix, arriba fins a la capçalera de la Tordera («*villaricello que dicitur Cerdanus per sumitatem Montis Signi usque in rivo Tordaria*»; CCII: 71). Odesind, doncs, adquireix un gran domini a un espai explotat, incloent la ramaderia, des de temps enrere.

Odesind, en tot cas, fa testament l'any 1007 i fa deixes, entre d'altres, a Sant Martí «*qui est in Aquafida*».¹³ Odesind també disposa del bestiar gros i petit («*ipsas suas bestias maiores vel minores*»), una tercera part del qual destina a donacions pietoses, com fa amb tot el que té emmagatzemat («*ipsa vascula magora vel minora*»). La seva dona Ermetruit hereta els sous alous («*casas cum curtes et ortos, terras et vineas et boscos, molinis et monariis, cultum vel erumum*»), que passarà als fills quan ella mori, cosa que succeirà l'any 1026 (OLIVER, 2018). Dels fills, Sunifred, Cusca i Tedlèn, Sunifred destaca sobretot com un actiu comprador a la vall del Congost, a l'altre extrem del domini muntanyenc comprat pel seu pare, entre els anys 1023-1036.¹⁴ La «*via pecoraria*» apareix en una d'aquestes compres.

En aquest espai, el document inèdit de l'any 1035 i altres coneguts permeten fer-se una idea prou clara del paisatge i relacionar algun dels seus elements amb l'existència d'un sistema ramader. En primer lloc, la venda consisteix en «*ipsa ereditate de ipsa ostaldad*». «*Hostalitate*» és un mot habitualment vinculat als dominis aristocràtics, on tenen el sentit de caps d'explotació (BOLÓS, 1993-1994: 164, nota 92), descripció que s'adiu amb el contingut detallat del que compra Sunifred: les cases amb les

12 CCIV, doc. 1247; DCV, doc. 974. La referència a les «*ipsas calms in ipso monte ubi pecora et iumenta sive animalia stivare debent*» de Ribes de Freser «*in valle Cerdania*» és inequívoca del significat del mot (CCIV, doc. 685, any 951)

13 DCV, doc. 696.

14 CDADC, docs. 71, 82, 89, 91, 94, 101, 110, 113, 114.

corts, els horts els arbres de bosc i fruiters, terres i vinyes, conreus i espais cavants, aigües, i els drets sobre els béns i les persones («casas cum solos et superpositos, curtes et ortos, arboribus glandiferis vel pomiferis, terres et vineas, cultum vel erumum, aquis, omnia et in omnibus»).

L'explotació venuda es troba a l'indret dit Palau («in loco vocitato iamdicto Palazo»), que és el mateix lloc que s'esmenta el 1020 («ad ipso Palazio») i el 1030 («ad ipso Palazio»), aleshores igualment a prop d'una «strada publica».¹⁵ Els seus precedents, però, són més antics: abans de l'any 917 és un dels vilars integrats en el domini comtal entre el Congost i el Montseny, habitat per personal servil («villarem quem dicunt Palacium [...] cum omnibus illorum mancipiis»)¹⁶ El 1011, ja és un «alodem Palatii» integrat en el domini del monestir de Ripoll, segurament per una cessió comtal prèvia.¹⁷ El 1035, en tot cas, és un simple lloc quan hi compra Sunifred («loco vocitato iamdicto Palazo»), i es converteix més endavant en un mas («Palaci») documentat entorn de l'any 1200 (OLIVER, 2003a: 91). Esdevingut rònc, les ruïnes del mas Palau apareixen en una notícia del segle XV sobre una «pariete dirupte sive endarroçada de parte circio dells palaus» que aleshores hom relaciona amb el temps dels moros («locho vocato alls Palaus satis prope las pareis dells moros appellades alls palaus»)¹⁸.

La rodalia del camí d'ovelles de l'any 1035 també inclou una «roca fundata». Mot habitual a la documentació medieval, el sentit del qual es troba en el camp semàntic del «fundus», una de les seves possibles etimologies,¹⁹ hom les equipara a «la motte ou la roque aménagée» (MAZEL, 2014: 449) d'altres latituds europees i, en el cas del 1035, també es pot considerar que es trobava en una eminència del terreny i, eventualment, era una fortificació. De fet, es pot relacionar amb la guàrdia que apareix en un document interpolat tardanament de l'any 1009 al proper turó de Puig-agut (702 m), dotada de sitges pel cereal («sub gorda de Pug Acuto, ad ipso meo sjar»)²⁰ En tot cas, la presència de fortificacions en espais ramaders es quelcom recurrent, com les torres pirinenques al bell mig de les pastures (OLIVER, 2003b: 247-248) o, al mateix Pla de la Calma, la

15 Arxiu Ducal de Medinaceli a Catalunya, reg. 212, fl. 337 (Arxiu Tarradellas de Poblet).

16 CCIV, doc. 175.

17 DABO, doc. 44.

18 Arxiu Municipal de la Garriga, Arxiu patrimonial de Can Dachs de la Garriga, Avencó, perg. A-73. Al segle XV, les restes construïdes sense adscripció coneguda són genèricament «cosa dels temps dels moros», sense que aquesta filiació sigui necessàriament històrica.

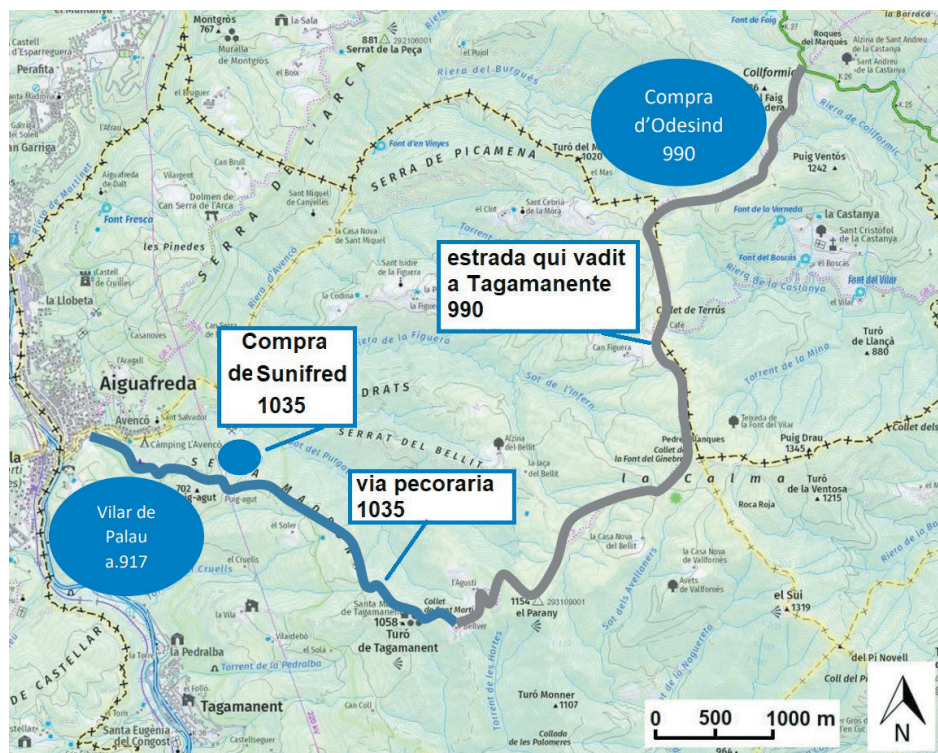
19 Vegeu [en línia] <<http://ducange.enc.sorbonne.fr/FUNDATARIUS>> [Consulta: abril 2024].

20 PACB, doc. 95, interpolat tardanament.

«*guardia in Moro Nigro*» esmentada el 1009 (OLIVERA, 2003a: 45) a la carena del Morro Negre (961 m).²¹

La «*via pecoraria*» que apareix en el document inèdit de l'any 1035, doncs, aporta llum a un conjunt d'informacions textuais i arqueològiques que apunten a la inclusió del Montseny de ponent en un sistema ramader d'abast geogràfic encara per determinar, però en tot cas supralocal i que ja compta, al primer terç del segle XI, amb el conjunt d'elements que el fan funcional: camins, pastures, punts de suport logístic i policia, eventualment de taxació. L'any 1035, en aquest espai montsenyenc la ramaderia, documentada arqueològicament des de la Tardoantiguitat, constitueix una part no poc important de les activitats que s'hi duen a terme. Al mateix temps, es tracta d'una activitat plenament integrada en el domini feudal, primer comtal i després dels fidels que en reben porcions. Pel camí, formes d'assentament anteriors com els «palaus», vilars, fortificacions primerenques, els propis camins i les pastures, tot plegat és objecte de reorganització, els primers signes de la qual apareixen en la colonització de les parts altes del massís pels hispans, els serfs i els cerdans als anys centrals del segle IX. Els textos indiquen que la ramaderia ha estat des d'aquest període primerenc una via per ocupar i apropiar-se dels espais vacants («*de heremo traxerunt*») situats «*in summo Montesigno*». Un segle i mig després, individus com Sunifred i el seu pare Odesind són els protagonistes de la darrera fase de reorganització general que dona pas a l'ordre feudal. Aquest admet la perduració d'elements antics encara fragmentàriament coneguts; però, en conjunt, és un ordre nou. L'esment documental de la «*via pecoraria*» s'inscriu en aquest context.

21 Encegat segurament pel topònim, jo mateix la vaig situar inicialment al turó de la Torre (1269 m), situat massa al nord del Morro Negre, identificació posteriorment desestimada, amb encert, per A. Garcia (2014). Tanmateix, aquest mateix autor documenta arqueològicament al turó de la Torre vestigis d'un conjunt de cabanes, tancats pel bestiar o algun assentament encara més complex.

Localització del camí de les ovelles de l'any 1035 i altres llocs esmentats en el text. Mapa de l'autor sobre base ICGC.

APÈNDIX

1035 setembre 25

Duran i la seva dona Trasegoncia venen a Sunifred una heretat que tenen per compra i herència a la parròquia de Santa Maria de Tagamanent, al lloc dit Palau per un mancús, cinc migeres de blat i una cabra.

Arxiu patrimonial del mas Castellar de Sant Martí de Centelles, perg. 1.

Guillem, subdiaca, escriu.

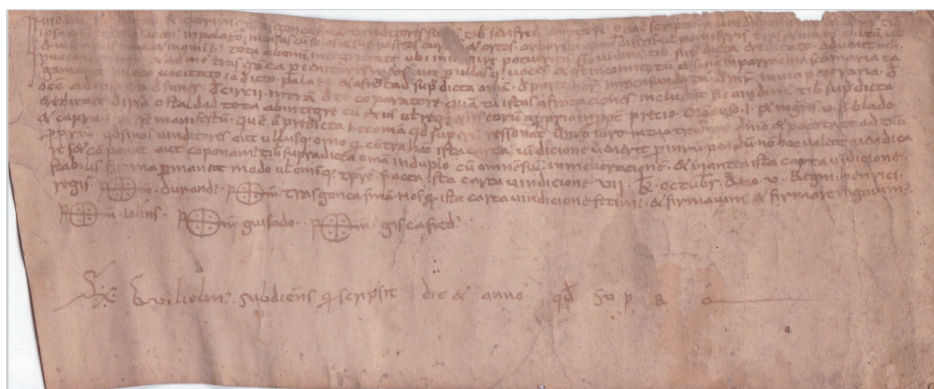
In nomine Domini. [...] [Durandus] et uxori mea [Trasegonca] femina vinditores sumus tibi Sunifred emptore. Per han scriptura vindicionis [...] ipsa [...] abemus in Palazo in casas cum solos et superpositos, curtes et ortos, arboribus glandiferis vel pomiferis, terres et vineas, cultum vel erum, aquis, omnia et in omnibus, tota ab omni integritate ubi invenire potueritis sic vindimus tibi. Supradicta ereditate advenit mihi per vocem [...] et ad me Trasegonca per ienitores meos aut per ullasque voce. Et est in comitatum Eusona, in parrochia Sancta Maria Tagamanent, in loco vocitato iamdicto Palazo. Et afrontad supradicta omnia de parte horientis in roca fundata, de

meridie in via pecoraria, de occiduo ad ipsa [era] de Suner, de circii in terra de te comparatore. Quantum istas afrontaciones includunt sic vindimus tibi supradicta ereditate de ipsa ostaldad tota ab integre cum exiis vel regressiis earum a proprio in propter precio mancuso I et migeris V de blado et capra I. Et est manifestum quem vero predicta hec omnia quod superius ressonat de nostro iuro in tuo tradimus dominio et potestatem ad tuum proprium quod si nos vinditores aut ullusque omo que contra hanc ista carta vindicione venerit pro inrumpendum non hoc valeat vendicare sec componat aut componamus tibi supradicta omnia in duplo cum omnem suam inmelioracionem et in antea ista carta vindicione stabilis firma permaneat modo vel omnique tempora.

Facta ista carta vindicione VII kalendas octubris anno V regni Henrici regis.

S+num Durandus. S+num Trasgonca femina. Nos qui ista carta vindicione fecimus et firmavimus et firmare rogavimus. S+num Iohans. S+num Guisado. S+num Giscafredus.

S+ Guilielmus subdiaconus qui scripsit die et anno quod supra.

Pergamí de l'any 1035 transcrit en apèndix. (Foto Ferran Castellar, 2022).

BIBLIOGRAFIA

- AASA: ALTURO, J. (1985), *L'Arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. 3 vols, Barcelona: Fundació Noguera.
- BOLÓS, J. (1993-1994), "Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 14-15, p. 143-174.
- CCII: ABADAL, R. d' (1926-1952), *Catalunya Carolíngia, II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 vols, Barcelona: IEC.

- CCIII: ABADAL, R. d' (1955), *Catalunya Carolíngia, III (Els comtats de Pallars i Ribagorça)*. 2 vols, Barcelona: IEC.
- CCIV: ORDEIG, R. (1999), *Catalunya Carolíngia, IV (Els comtats d'Osona i Manresa)*. 3 vols, Barcelona: IEC.
- CDADC: RODRÍGUEZ BERNAL, F. (2016), *Col·lecció diplomàtica de l'Archivo Ducal de Cardona (965-1230)*, Barcelona: Fundació Noguera.
- CSCV: RIUS, J. (1946), *Cartulario de Sant Cugat del Vallés*. 3 vols, Barcelona.
- DA: ROCAFIGUERA, F. (1985), *La documentació dels segles IX-XII sobre Aiguafreda*, Aiguafreda: Ajuntament d'Aiguafreda.
- DABO: JUNYENT, E. (1992), *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*, Barcelona: IEC.
- DCB: BATLLE, C. ET AL. (2006), *Diplomatari de l'arxiu capitular de la Catedral de Barcelona. Segle XI*, Barcelona: Fundació Noguera.
- DCV: ORDEIG, R. (2000-2010), *Diplomatari de la catedral de Vic (segle XI)*-Volum 1, Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- GALLEGO-VALLE, A. – COLOMINAS, L. – PALET, J.M. (2022), «From Villae to Early Medieval Communities in Tarraconensis Region (Northeast of the Iberian Peninsula): Changes and Continuities in Herding Practices», *Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology*, p. 1-11.
- GARCIA, A. (2014), «Recerca sobre l'antropització dels paisatges supraforestals del massís del Montseny: les intervencions arqueològiques al Pla de la Calma i Matagalls», *II Jornades d'Arqueologia de la Catalunya Central*, Vic, p. 150-156.
- GARCIA, A. – OLIVER, J. (2016), *A la recerca de paisatges desapareguts: el llac de la Garriga* [en línia], Centre de Documentació Històrica de La Garriga <<https://cdh.lagarriaga.cat/contingut/introduccio-la-recerca-dels-paisatges-garriguencs-desapareguts-el-llac-de-la-garriga>> [Consulta: abril 2024].
- GÓMEZ, J. ET AL. (2017), «La tradición apócrifa de Eugenio de Toledo a la luz de un nuevo hallazgo epigráfico», *Aevum*, 91/2, p. 295-310.
- MAZEL, F. (2014), *Féodalites 888-1180*, París: Belin.
- MIRALLES, F. ET AL. (2002), «Els camins ramaders del Vallès Oriental», *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers-2001*, p. 49-93.
- OLIVER, J. (2000), *Història de Figaró-Montmany. El Figaró abans de ser-ho*, Figaró-Montmany: Ajuntament de Figaró-Montmany.

- , (2003a), *Tagamanent a l'Edat Mitjana. Senyors, pagesos i paisatge al Montseny de ponent*, Tagamanent: Ajuntament de Tagamanent.
- , (2003b): «Los paisajes del feudalismo (siglos IX-XVIII)», *Los paisajes de Parques Nacionales. La humanización de las cuencas de las Nogueras y la Garona*, Madrid: Ministerio de Medio Ambiente, p. 143-266.
- , (2018): «El testament inèdit d'Ermetruit d'Aiguafreda, vídua de l'aloer Odesind», *Monografies del Montseny* / 33, p. 47-54.
- PACB: FELIU, G. ET AL. (1999), *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. 3 vols., Barcelona: Fundació Noguera.